

GAZIANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCESJournal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Lozan Barış Konferansı'nda Azınlıklar (Ekalliyetler) Meselesine Yönelik Görüşmelerde Kürt Meselesi

*The Kurdish Issue In Meetings On Minorities At The In Lausanne Peace Conference*Fuat UÇAR^{a*}^a Doç. Dr. Giresun Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Giresun / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-2036-6689

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 11 Temmuz 2023

Kabul tarihi: 8 Eylül 2023

Anahtar Kelimeler:

Lozan Barış Konferansı,

Azınlıklar,

Kürtler,

TBMM.

ÖZ

Lozan Barış Konferansı, Türkler tarafından Millî Mücadele'nin başarı ile sonuçlandırılmasından sonra Müttefiklerin, 27 Ekim 1922 tarihli notasıyla Ankara ile İstanbul hükümetlerini görüşmelere davet etmesiyle gündeme geldi. TBMM Hükümeti 1 Kasım 1922'de saltanatı kaldırmak suretiyle konferansa Türk milleti adına tek başına katıldı. I. Dünya Savaşı'nın sonunda kurulacak yenedünya düzeninde azınlıklar konusu da önemli bir yere sahipti. Lozan Barış Konferansı'nda birçok konunun yanında azınlıklar (ekalliyetler) meselesi de gündeme geldi. Görüşmelerde Kürtlerle ilgili ayrı bir gündem maddesi açılmadı ve "Kürdistan" sözü de tartışma konusu edilmedi. Bu şekilde Kürt meselesi azınlıklar meselesi kapsamında dolaylı bir şekilde müzakere edilmiş oldu. Konferansta özellikle İngiltere, azınlık kavramının soy, dil, din azınlıkları olarak genişletilmesini gündeme getirdi. Türk heyeti ise azınlık kavramının tanımını İslam hukukuna göre yaparak Kürtlerin ülkede azınlık olmadığını, asli unsur olduklarını savunarak Misak-ı Milli sınırları içinde Müslüman azınlık kavramına şiddetle karşı çıktı. Türk heyeti, müzakerelerde Türkler ile Kürtlerin ayrılmaz bir bütün olduğunu ısrarla vurguladı. Azınlığın tanımında; soy, dil, din ölçütlerinin yerine Müslüman olup olmama ölçütünün dikkate alınmasını önerdi. Türkiye'nin talebi doğrultusunda gayrimüslimlerin azınlık sayılmasına ve ölçütün dinsel esasa göre belirlenmesi görüşü kabul edildi. Müzakerelerde azınlıklarla ilgili maddelerin Türk görüşüne yakın ele alınması sonucunda sadece Müslüman olmayanlar azınlık sayıldı. Lozan Barış Konferansı'nda Türk heyetinin önerisinin kabul edilmesi, İngilizlerin Kürtlerle ilgili politikalarının net bir şekilde Türkler lehine değiştiği bir gelişme oldu. Böylece Kürt meselesi, Lozan Barış Konferansı'nda azınlıklar kapsamında ele alınışı bakımından uzun bir süre uluslararası bir mesele olmaktan ziyade Türkiye, Suriye, Irak ve İran'ın bir iç meselesi hâline dönüştü.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: July 11, 2023

Accepted: September 8, 2023

Keywords:

Lausanne Peace Conference,

Minorities,

Kurds,

GNAT.

ABSTRACT

After the successful conclusion of the National Struggle by the Turks, the Lausanne Peace Conference came to the fore when the Allies invited the governments in Ankara and Istanbul to talks with a note dated October 27, 1922. GNAT government abolished the reign on November 1, 1922 and attended the conference on behalf of the Turkish nation alone. The issue of minorities had an important place in the new world order to be established at the end of World War I. At the Lausanne Peace Conference, besides many other issues, the issue of minorities was also brought up. During the talks, no separate agenda item was opened regarding the Kurds, and the word "Kurdistan" was not discussed. In this way, the Kurdish issue was negotiated indirectly within the scope of the minority issue. At the conference, especially England, made brought up the expansion of the concept of minority as racial, linguistic and religious minorities. The Turkish delegation, on the other hand, made the definition of the concept of minority according to Islamic law and argued that the Kurds are not a minority in the country, but that they are the main element. The Turkish delegation strongly opposed the concept of a Muslim minority within the borders of the National Pact. The Turkish delegation insisted that Turks and Kurds are an inseparable whole in the negotiations. The Turkish delegation, in the definition of minority; He suggested that the criterion of being a Muslim should be taken into account instead of the criteria of race, language and religion. In line with Turkey's request, the view that non-Muslims should be considered as a minority and that the criteria should be determined on religious basis was accepted. Only non-Muslims were counted as minorities as a result of the fact that the items related to minorities were handled close to the Turkish view in the negotiations. The acceptance of the Turkish delegation's proposal at the Lausanne Peace Conference was a development that clearly changed the British policies regarding the Kurds in favor of the Turks. Thus, the Kurdish issue ceased to be an international issue for a long time, as it was handled within the scope of minorities at the Lausanne Peace Conference. Thus, the Kurdish issue has turned into an internal issue of Turkey, Syria, Iraq and Iran by staying within its own borders.

^{*} Sorumlu yazar/Corresponding author.e-posta: fuat.turkuaz@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

A new process was entered into when the victorious states of the First World War accepted peace treaties with the defeated states. On August 10, 1920, the Ottoman Empire, one of the losers of the war, accepted the Treaty of Sèvres, which was imposed on it in the name of peace. However, the Ankara Government did not accept the Treaty of Sèvres and sentenced its signatories to death. After the success of the National Struggle under the leadership of Mustafa Kemal Pasha, the diplomatic process started after the military success. In this respect, the Lausanne Peace Conference was an important development in the establishment of the new world order that emerged after the First World War. Mustafa Kemal Pasha, satisfied with the success of the Turkish delegation in the Mudanya Armistice negotiations, asked İsmet Pasha to represent Turkey as a capable and loyal representative. For this purpose, İsmet Pasha was appointed by the Turkish Grand National Assembly to replace Yusuf Kemal Tengirşek as Minister of Foreign Affairs and authorized as Chief Delegate. In addition to his personal abilities, the fact that he was a member of the pioneering cadre of the National Struggle was also very effective in İsmet Pasha's appointment to this post. The Turkish delegation to the conference was mainly composed of two groups under the chairmanship of İsmet Pasha. The basic program of the Turkish delegation was the Misak-ı Milli (National Pledge). The Ankara Government convened a meeting before the delegation left for Lausanne and prepared a 14-point directive, stating that the two issues on which the Assembly wanted no concessions to be made in the Lausanne negotiations were the abolition of capitulations and the prevention of the establishment of an Armenian State that would include the Eastern Anatolia region. At the Lausanne Peace Conference, a conference organized on problems related to the Near East, negotiations took place in two periods. Period I, which lasted from November 21, 1922 until February 4, 1923, and period II, which lasted from April 23 until the signature on July 24, 1923, lasted a total of eight months. The most critical issues of the Conference were negotiated and generally resolved in the first period. The work of the Conference was carried out in 3 main commissions chaired by Britain, France and Italy. One of these commissions was the "Commission on the Regime of Foreigners and Minorities in Turkey". The Treaty of Lausanne was signed on July 24, 1923 during the first parliamentary term and ratified by 213 votes on August 23, 1923 during the second parliamentary term. The only issue that could not be resolved at Lausanne was the Mosul question. The Treaty of Lausanne, which established the equality between the parties, still retains its importance as the document that legally registered the political and economic independence of the Republic of Turkey in the international arena. The Treaty of Lausanne was an important development in which the traditional policies of the Allied powers, especially the British, regarding the Kurds clearly changed in favor of the Turks. While the UK approached the Kurdish problem from an ethnic and political perspective within the scope of the minorities issue and aimed to take decisions against Turkey in this direction; İsmet Pasha, the head of the delegation and chief delegate on behalf of the Ankara Government, approached the issue from a historical and cultural perspective. İsmet Pasha's efforts regarding the Kurds in the Lausanne peace talks were important in terms of forming the basis of the Kurdish policy that the state would follow later on. In this context, the decisions on minorities determined and accepted at Lausanne formed the basis for the minority policy of the Republic and strengthened Turkey's tendency towards nation-statehood. In the Lausanne peace negotiations, since the Muslim population other than minorities was accepted under the umbrella of the Turkish identity and it was emphasized that all of them were equal, the regulations in question were the regulations introduced for non-Muslim subjects. Therefore, since Kurds were not considered a minority in the Treaty of Lausanne, Kurdish advocates strongly opposed the minority policies of the Treaty of Lausanne, and even made an effort to grant minority status to Kurds, who were accepted as a Muslim people in Lausanne, in order to benefit from minority rights. Britain did not hesitate to use the Kurds, whom it tried to include in the concept of Muslim minority in Lausanne, against Turkey in the Mosul issue. With the resolution of the minorities problem by designating non-Muslims as minorities in the Treaty of Lausanne, the Greater Kurdistan project, like the Greater Armenia envisioned in Sevr, was definitely prevented. The Treaty of Lausanne has been one of the most important obstacles to the Greater Kurdistan project planned in the Middle East geography by including the Kurds living in Turkey in the integrity of the nation state. For this reason, the Treaty of Lausanne constituted the most important political and legal basis for the construction of Turkey's unitary structure and nation-state identity and the determination of borders within the scope of the Misak-ı Milli. With the initiatives of the Turkish delegation at Lausanne, the definition of racial, linguistic and religious minorities was narrowed, the term non-Muslim was used and the treaty was signed in this way. Thus, as in the Ottoman Empire, the effects of various interventions that could come from Western states by citing minorities as a justification are eliminated. The determined stance of the Turkish delegation at Lausanne has always kept the Kurds' minority status on the agenda, which the Western powers had failed to get Turkey to accept in the past at Lausanne. The West's attempts in this direction are now being brought to the agenda again in Turkey's negotiations on the European Union process. In this respect, the discussions on the minority status to be granted to Kurds in Turkey's European Union process have gained momentum. The Treaty of Lausanne remains politically and legally important as a guarantee for the preservation of Turkey's unitary structure.

Giriş

Yakın Doğu'ya barış getirmek amacıyla Venedik'te veya başka bir yerde bir konferans tertiplenmesini kararlaştıran Müttefikler, İstanbul ile Ankara hükümetleri arasında ikilik yaratmak suretiyle Millî Mücadele'nin siyasi aşamasını başarısızlığa uğratmayı amaçlamışlardır. Müttefiklerin bu girişimini fırsat bilen Ankara Hükümeti ise saltanatı kaldırmak suretiyle Lozan Barış Konferansı'na tek başına katılma hakkını elde etmiş oldu. Müttefiklerin konferansın Venedik ya da başka bir yerde yapılması talebine karşı Ankara Hükümeti de Anadolu'nun işgali sonucu yaşanan katliam ve tahribatı konferansa katılacak delegelere yerinde göstermek ve dünya kamuoyuna duyurmak, konferansın çalışmalarını yakından izlemek amacıyla görüşmelerin İzmir'de yapılmasını istemiştir. Müttefikler ise yeterli haberleşme ve alt yapının bulunmadığı gibi birtakım gerekçelerle görüşmelerin tarafsız bir ülke konumundaki İsviçre'nin Lozan şehrinde yapılmasında ısrarcı olmuşlardır.

Mustafa Kemal Paşa, Türk delegesinin Mudanya Mütarekesi görüşmelerindeki başarısından memnun kaldığı için yetenekli ve sadık bir temsilci olarak İsmet (İnönü) Paşa'nın Türkiye'yi temsil etmesini istedi (Mango, 2000, s. 345). Bu amaçla Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından Yusuf Kemal (Tengirşek)'in yerine İsmet Paşa Dışişleri Bakanlığı'na getirilerek Başdelege sıfatıyla yetkilendirildi. İsmet Paşa'nın bu göreve getirilmesinde kişisel yeteneklerinin yanında, Millî Mücadele'nin öncü kadrosunda yer alması da etkili olmuştur (Tuğlacı, 2008, s. 59-60)¹. Konferansa katılacak Türk delegasyonu İsmet Paşa'nın yanında esas olarak iki delegeden oluşmuştur. Bu delegeler Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur ve Eski Maliye Bakanı Hasan (Saka)'dır. Bu isimlerden başka heyette 21 danışman, 2 basın danışmanı, 1 danışman ve genel sekreter, 1 mütercim ve 8 kâtip olmak üzere toplam 33 delege yer almıştır (Oran, 2018a, s. 217; Temiz, 2007, s. 15-16). Türk heyetinin temel programını Misak-ı Millî (Ulusal Ant) oluşturmuştur. Ankara Hükümeti, heyet Lozan'a gitmeden toplantı yaparak 14 maddelik bir talimat hazırlamak suretiyle, Meclis'in Lozan görüşmelerinde asla taviz verilmemesini istediği iki konuyu, kapitülasyonların kaldırılması ve Doğu Anadolu Bölgesi'ni de içine alacak bir Ermeni Devleti'nin kurulmasının engellenmesi şeklinde belirlemiştir. Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Semen Aralov bu durumu ve Lozan görüşmelerinin Türkler açısından önemini "(...) *Türkler konferansa, sadece Yunanlıları ve Padişahı yenmiş olarak değil, İngilizleri de yenmiş olarak gelmişlerdi*" (Aralov, 2005, s. 196-198) şeklinde ifade etmiştir.

Görünürde Yakın Doğu ile ilgili meseleler üzerine düzenlenen bir konferans olan Lozan Barış Konferansı'nda görüşmeler iki dönem hâlinde gerçekleşmiştir. Açılış toplantısı Casino de Montbenon'da 20 Kasım saat 15.30'da yapılan konferansın görüşmeleri 21 Kasım 1922'den 4 Şubat 1923'e kadar devam eden birinci dönem; 23 Nisan'dan 24 Temmuz 1923'deki imzaya kadar geçen ikinci dönem şeklinde toplam sekiz ay sürmüştür. Birinci dönemde temel ve önemli tarihî meselelerde uzlaşma sağlanamadığından konferans dağılmıştır. Konferansın en kritik konuları birinci dönemde müzakere edilmiş ve genellikle çözüme bağlanmıştır. Konferansın çalışmaları İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerin başkan olduğu 3 ana komisyon² hâlinde

¹ Şevket Süreyya Aydemir, Yeni Türkiye'nin tarihinde İsmet Paşa'nın adının Lozan Muahedesi denilen büyük hesaplaşmaya bağlı kalacağını ve bunun önemini "*Yakın tarihimizde bir başka müdahalesi olmasaydı bile İsmet Paşa, yalnız Lozan'daki mihnetleri, direnişleri ile unutulması mümkün olmayacak bir yer işgal edebilirdi*" şeklinde ifade etmiştir (Aydemir, 1968, s. 227).

² Konferansın 21 Kasım oturumunda oluşturulan üç ana komisyon: İngiliz temsilci Lord Curzon'un başkanlığında Birinci Komisyon, ülkesel ve askerî konuları; İtalyan temsilci Garroni'nin başkanlığında İkinci Komisyon, Türkiye'deki yabancıların ve azınlıkların statüsünü; Fransız temsilci Barrère'nin başkanlığında Üçüncü Komisyon

yürütülmüştür. Komisyonlardan birisi olan “Türkiye’de Yabancılar ve Azınlıklar Rejimi Komisyonu”nun çalışmaları kapsamında azınlıklar meselesi, büyük devletlerin Osmanlı Devleti’nin içişlerine karışmak için sık sık başvurdukları bir araç olması nedeniyle konferansta Türk heyetini uzun süre uğraştıran bir konu olmuştur (Sonyel, 1974, s. 69).

Batı kökenli bir kavram olan azınlık kavramı, Türk hukuk sistemine Lozan Barış Antlaşması’yla girmiştir. Lozan’dan önce “azınlık” kavramı kullanılmamış, bunun yerine mezhep veya din esasına dayalı Müslüman olmayan toplulukları ifade etmek için “cemaat-ı muhtelif, milel-i saire, tebaa-i gayrimüslime, milel-i muhtelif, taife-i gayrimüslime” gibi kavramlar kullanılmıştır. Lozan Barış Antlaşması’nın ilgili maddelerinde, azınlıklar için “gayrimüslim ekalliyetler, gayrimüslim ekalliyetlere mensup Türk tebaası” kavramları daha çok kullanılmış, bir yerinde ise “gayrimüslim tebaa” terimi geçmiştir (Eryılmaz ve Bektaş, 2017, s. 29; Ercan, 2006, s. 14). I. Dünya Savaşı’ndan sonra Uluslararası Adalet Divanı tarafından tanınmış olan azınlık kavramı bir ülkede yaşayan, genel nüfustan az, ırk, dil ve din bakımından farklı toplumsal gruplar olarak ifade edilmiştir. Bu açıdan azınlık kavramı ve tanımı hukuksal, sosyo-politik yönlerden ön plana çıkmaktadır (Oran, 1994, s. 283-285; Oran, 2018b, s. 97-100). Bu kapsamda Lozan’da “gayrimüslim” olarak tanımlanan azınlıkların korunması, Sevr Antlaşması’nın aksine ayrı bir bölüm olarak değil, daha az önemsendiğini gösterir biçimde Siyasal Hükümler başlığı altında ele alınmıştır (Oran, 1994, s. 225). Gayrimüslimleri ilgilendiren konuların başında mübadele ve Patrikhane meselesi geldiği için azınlıklarla ilgili konular Lozan’a gelecek Türk heyetine bildirilmiştir (Demirci, 2011, s. 97).

Paris ve Londra konferansları ile “Kürdistan” meselesi çözülemediği için bu dönemde kurulması söylenen ve propagandası yapılan Ermeni ve Kürt devleti kurmaya yönelik girişimler Sevr Antlaşması öncesinde yapılan konferansların da ana temalarından birisi olmuştur (Olçay, 2018, s. 172-175). Sevr ile Lozan antlaşmaları karşılaştırıldığında askerî, siyasi konulardan ekonomik ve mali sorunlara, sınırlardan azınlıklara kadar uzanan çok geniş bir alanda her iki antlaşmanın farklı esaslar üzerine inşa edildiği görülmektedir. Baskın Oran, Sevr Antlaşması’nın 62-64. maddeleri³ kapsamında yer alan “Kürdistan” sözcüğünün Lozan Antlaşması’nda hiçbir şekilde geçmemesini “*Milletler Cemiyeti döneminde Batılıların Kürtlere duyduğu yoğun ilgi 1922, hatta 1921’den sonra sıfırlanmış, bu ülkeler Türkiye Cumhuriyetiyle uzlaşmışlardır. Lozan’da Kürt ve Kürdistan sözcüklerinin K’sinin dahi geçmemesi bundandır*” (Oran, 1994, s. 301) şeklinde yorumlamıştır. Hâlbuki Lozan’da Batılılar ile Ankara Hükûmeti arasında sağlanan uzlaşıda, Anadolu’da emperyalistlere karşı verilen ve başarılı olunan askerî ve siyasi başarı temel belirleyici olmuştur. Dolayısıyla konferansta Türk heyetinin elde ettiği askerî ve siyasi güç azınlıklar konusundaki görüşlerinin kabul görmesinde etkili olmuştur. Bu nedenle Sevr’de Doğu Anadolu Bölgesi’nde Ermenistan ve Kürdistan gibi yapay devletlerin kurulması öngörülmüşken, Lozan’da gelecekte böyle bir durumun olasılığı dahi kesin bir şekilde ortadan kaldırılmıştır. Bu açıdan azınlıklar konusunda her iki antlaşmada farklı hükümler bulunmaktadır.

Azınlıkların korunması hükümleri konusunda Sevr ile Lozan’ın mukayesesini yapan Baskın Oran’a göre, Lozan Antlaşması azınlıkların korunması açısından dönemine oranla oldukça avantajlı bir durum getirmiştir. Sevr Antlaşması’ndaki azınlık koruma hükümlerinde, başka bir devletle herhangi bir karşılıklılık (mütakabiliyet) olmaksızın, yalnızca Osmanlı

da mali ve ekonomik konuları ele almak amacıyla oluşturulmuştur (Sonyel, 1974, s. 56; Ertan, 1990, s. 619; Karacan, 2022, s. 87).

³ Sevr Antlaşması’nın III. Kısım Kürdistan başlığı altında yer alan 62 ve 64. maddeleri için bkz. (Erim, 1953, s. 551-552).

Devleti'nin yükümlülükleri söz konusudur. Bu, standart bir azınlık koruma hükmüdür. Oysa Lozan Antlaşması'nın 45. maddesi, Yunanistan ile karşılıklılık esası koymakta, standardı aşındırmaktadır. En önemlisi de Sevr Antlaşması'nda "azınlık" denildiği zaman "dil, soy ve din" azınlıkları (yani, bütün azınlıklar) söz konusu olup bu da dönemin standardının özüdür. Oysa Lozan Antlaşması'nda bu standart çok önemli biçimde aşındırılmış ve azınlık tanımı "Müslüman-olmayan" teriminden de anlaşıldığı gibi yalnızca "din" ögesiyle sınırlanmıştır (Oran, 1994, s. 285-287).

Azınlıklar ve etnisite üzerine çalışmalar yapan Baskın Oran, Lozan Antlaşması'nın Ermenilere ve Rumlara yönelik azınlık hükümlerini değerlendirdiği çalışmasında, Kürt kökenli vatandaşlar hakkında da "Dönemin ulus-devlet kurma dönemi olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Hatta Antlaşma'nın 'Azınlıkların Korunması' bölümüne niye yalnızca gayrimüslimler alındı, Kürtler alınmadı diye eleştirmek de gerçekçi değildir. Çünkü hem dönemin turnusol kâğıdı ulus değil din'dir, hem de 'azınlıkların uluslararası korunması' büyük devletlerin müdahalesini meşrulaştırmış ve tarih boyu fazlasıyla ağız yakmış bir 'yoğurttur'" (Oran, 1994, s. 297) şeklindeki değerlendirmesiyle dönemin şartlarına, siyasal ve toplumsal dinamiklerine dikkat çekmiştir.

Lozan'da din esasına göre azınlık tanımlaması yapılmış ve tüm azınlıklar Türk uyruklu sayılmıştır. Azınlıklar konusunda her iki antlaşma arasındaki derin farklılıklar, aslında Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ve var olma dinamiklerini de göstermesi açısından önemlidir. Bu bağlamda Lozan Antlaşması çok uluslu, çok dinli ve çok kültürlü, aynı zamanda geri kalmış sosyo-ekonomik yapıya sahip Osmanlı Devleti'nden, ulusal ve üniter bir yapıya sahip modernleşme çabası içerisinde olan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişi de yansıtmaktadır (Ertan, 2013, s. 32-33; Giritli, 1994, s. 273-478).

Lozan Antlaşması'nda azınlık sorunu, belgenin Azınlıkların Korunması başlığında ifade edilen 37-45. maddeleri⁴ ile düzenlenmiştir. Lozan Barış Konferansı'nda, Türkiye'nin azınlık tanımı uzun tartışmalara neden olmuştur. Batılı devletlerin Türkiye'deki bazı Müslüman unsurları da azınlık statüsüne dâhil etmek istemeleri, Türk heyetinin itirazları üzerine kabul edilmemiştir. Lozan Antlaşması gayrimüslimlerin azınlık statüsünde olduklarını belirtse de Türkiye ilerleyen süreçteki uygulamalarında sadece Rum, Ermeni ve Yahudileri azınlık olarak kabul etmiştir. Bu üç grup dışında kalan gayrimüslim unsurlar da uygulamada azınlık statüsü dışında kalmışlardır (Güllü, 2018, s. 268).

Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'te I. Meclis Dönemi'nde imzalanmış ve 23 Ağustos 1923'te II. Meclis Dönemi'nde 213 oyla kabul edilmiştir (TBMMZC, c. 1, 1923a, s. 286-291). Lozan'da Türkiye'nin istediği gibi çözüme kavuşturulamayan Hatay Meselesi, Boğazlar Meselesi, yabancı okullar gibi konuların dışında üzerinde hiçbir uzlaşının sağlanmadığı en önemli konu Musul meselesi olmuştur.

İsmet Paşa konferansta TBMM'yi galip devletlerle eşit statüde temsil etmek için oldukça önemli diplomatik mücadele vermiştir (Meray, 2018, s. v). Taraflar arasındaki eşitliği ortaya koyan Lozan Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal ve ekonomik bağımsızlığını uluslararası alanda hukuki olarak tescil eden belge olması bakımından önemini hâlâ korumaktadır. Bu açıdan Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk*'ta bu konunun önemini "Muhterem efendiler, Lozan Barış Antlaşması'nın ihtiva ettiği esasları, diğer barış teklifleriyle daha fazla

⁴ Lozan Antlaşması'nın Kesim: III Azınlıkların Korunması başlığı altında yer alan 37-45. maddeleri için bkz. (Soysal, 2000, s. 103-106).

mukayeseye mahal olmadığı fikrindeyim. Bu antlaşma, Türk milleti aleyhine asırlardan beri hazırlanmış ve Sevr Antlaşması'yla tamamlandığı zannedilmiş büyük bir suikastın yıkılışını ifade eder bir vesikadır. Osmanlı devrine ait tarihte emsali görülmemiş bir siyasi zafer eseridir!" (Atatürk, 2015, s. 581) şeklinde ifade etmiştir.

Meclis Dışişleri Komisyonu raporunda da Lozan Antlaşması'nın önemi ve azınlıklar konusu, ulusal bütünlük açısından "(...) Şurası memnuniyetle şayanı kayıttır ki, (Lozan) Barış Antlaşmasındaki azınlıklara ilişkin maddelerde (...) Türkiye halkından olan Müslümanlar arasında milli birlik ve dayanışmamızı ihlâlâ yönelik olabilecek hükümlerin söz konusu ettirilmemiş olmasıdır" (Şimşir, 2012, s. 27) şeklinde değerlendirilmiştir. Bu açıdan Lozan barış görüşmeleri sürecinde azınlıklar (ekalliyet) meselesi çerçevesinde gündeme gelen Kürt meselesine yönelik tartışmalar; Türk ulus devletinin ve üniter yapının oluşturulmasında, milli kimliği siyasi ve hukuki olarak ortaya konulması bakımından önemli bir gelişme olmuştur.

Lozan Barış Görüşmelerinde Azınlıklar Meselesinin Tartışılması ve Kürtler

Lozan Barış Konferansı'ndaki görüşmelerde çetrefilli meselelerden biri olan azınlıklar (ekalliyetler) meselesi; Türk devlet ve toplum yapısında her zaman Müslüman olmayanlara (gayrimüslimlere) yönelik bir anlayışı ifade ettiği için Müslüman olmayanlar azınlık sayılmıştır. Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde devam eden bu durumdan dolayı Lozan'a giden Türk heyeti, azınlık kavramına yönelik görüşlerini şer'i hükümler doğrultusunda yaparak, Kürtlerin gayrimüslim tebaa statüsü yerine ülkenin esas unsuru olduğu yönünde savunmuştur. Görüşmelerde Kürtler ile ilgili ayrı bir gündem maddesi açılmadığı ve "Kürdistan" sözünün de tartışma konusu edilmediği görüşmelerde Kürt meselesi; doğrudan ya da dolaylı olarak azınlıklar meselesi kapsamında, özellikle İngiltere tarafından azınlık kavramının soy, dil, din azınlıkları olarak genişletilmesi şeklinde gündeme getirilmiştir.

Lozan Barış Konferansı'nda azınlıklar meselesi görüşülürken dünya kamuoyunun gözleri de konferansa çevrilmişti. İsmet Paşa ile Lord Curzon arasında yapılan müzakereler bir "düello" olarak nitelendirilmiş ve bunun bir mizansenden ibaret olduğu iddia edilmiştir. Bu şekilde Hasan Yıldız, Lord Curzon'un, azınlıklar meselesinin bütün suçunu Türklere yıkmaya çalışarak İngiliz politikasının tipik bir özelliği olarak, İngiltere'yi bu problemde moral olarak kurtarmaya çalıştığını iddia etmiştir (Yıldız, 1989, s. 23). Kürt entelektüeli Naci Kutlay ise İngiltere'nin, Kürtlerin "Müslüman azınlık" olarak kabul edilmesi gerektiği yönündeki öneriye önem vermediğini, daha çok Türkleri sıkıştırmak ve onlara İngiltere'nin isteklerini daha kolay kabul ettirmeye yönelik bir manevra gibi sunduğunu iddia etmiştir (Kutlay, 2012 s. 215). Aslında Kutlay'ın söz konusu iddiasının İngiltere tarafından ne derece önemli olduğu, bir yönüyle Kürt meselesi ekseninde şekillenen Musul ile ilgili görüşmelerde daha sonra açık bir şekilde görülecektir.

Kürt meselesinin uluslararası boyutları üzerine akademik tezler hazırlayan Erol Kurubaş, İngiliz dış politikası ile ilgili belgelere dayanarak birtakım değerlendirmelerde bulunmuştur. Kurubaş'ın belirttiğine göre, Lord Curzon müzakereler başladıktan sonra Paris'te Pippess'a ve Roma'da Grehem'e telgraflar göndermiştir. Curzon göndermiş olduğu telgraflarda; artık geline nokta itibarıyla önceden Sevr Antlaşması'nda ortaya konulduğu gibi Türkiye'de bir Kürt devleti veya özerk bir Kürdistan ile ilgili bir mesele kalmadığını ifade etmiştir (Kurubaş, 2004, s. 133). Bu şekilde I. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika ve Batılı emperyal güçlerce Kürtlere vaat edilen kendi geleceğini belirleme (self determinasyon) hakkının yine aynı güçler tarafından engellenmek suretiyle, Kürt meselesi uluslararası bir

mesele olmaktan çıkarılarak, Orta Doğu’da Kürtlerin yaşadığı ülkelerin bir iç meselesi hâline getirilmiştir.⁵

Rıza Nur’un Lozan barış görüşmelerinin 15 Aralık 1922 tarihli oturumunda, Kürtler ile Türklerin kaderlerinin ortak olduğunu, bundan dolayı Kürtlerin azınlık statüsünün gerektirdiği haklarından yararlanmak istemediklerini “*Kürtler, kaderlerinin Türklerin kaderiyle ortak olduğu görüşündedirler; azınlık haklarından yararlanmak istememektedirler. Museviler de bu çeşit haklar isteğinde değillerdir. Yalnız Rum azınlıkları bunları istemektedirler*” (Meray, 1923, 154-155) şeklindeki açıklaması; İsmet Paşa’nın da 23 Ocak 1923 tarihli oturumunda, Kürtlerin Türklerle birlikte yaşamak istemedikleri iddialarının hiç de doğru olmadığını, hükûmetin Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de hükûmeti olduğunu “*Kürtler, Türkiye’de her zaman yurttaşlık haklarından yararlanmışlardır; siyasal ve sosyal bakımlardan, her zaman işbirliği yaptıkları Türk Hükûmetini hiçbir zaman bir yabancı hükûmet saymamışlardır. Büyük Millet Meclisi’nde milletvekilleri vardır, etkili olarak katılmaktadırlar*” (Meray, 2018, s. 347-349) şeklinde belirtmesi, Türk heyetinin uluslararası bir antlaşmada Kürtlerle ilgili doğrudan bir kararın alınmamasında etkili olmuştur.

Ali Naci Karacan’ın anlatımına göre, azınlıklar ya da ekalliyetler meselesi, bir Hristiyan olarak Lord Curzon için dinî yönden önemli bir propaganda konusu olmuştur. Çünkü Lord Curzon’a göre, diğer devletler tatmin edilemez de konferansın kapanması tercih edilirse, toplantıyı azınlıklardan dolayı dağıtmaya sevk etmek, dünya kamuoyu bakımından daha elverişli bir siyaset olacaktır.⁶ Bu şekilde Karaca’nın belirttiğine göre, Lord Curzon azınlıklar meselesinin 12 Aralık 1922 tarihinde görüşüleceğini bir gün önceden gece yarısı Türk heyetine tebliğ ettirmiştir (Karacan, 2022, s. 151-152). İsmet Paşa bu gelişmeleri, bir gün sonra başbakanlığa gönderdiği 23.11.1922 tarihli telgrafta “Azınlıklar konusunda büyük zorluklarla karşılaşacağız sanırım” şeklinde gelişmeleri değerlendirmiştir (Şimşir, 2012, s. 174). Lord Curzon, konferansın 12 Aralık 1922 tarihli azınlıkların korunmasına ilişkin görüşmelere, Müttefikler adına genel bir açıklamayla başlamak istediğini söyleyerek, İngilizce olarak hazırlanan konuşmasını tercümana Fransızca olarak okutmuştur (Meray, 2018, s. 179).

Müzakerelerin 13 sayılı tutanağına göre Lord Curzon, azınlıklarla ilgili olarak yapmış olduğu uzun konuşmadan sonra ana istekler olarak bazı taleplerde bulunmuştur. Bu taleplerini; genel bir affın çıkarılması, yabancıların para karşılığı askerlikten muaf tutulmaları, ulaşım serbestliği ve bunu düzenlemek amacıyla İstanbul’da bir teşekkülün oluşturulması ile “Ermeni Yurdu”nun oluşturulması şeklinde öne sürmüştür. Lord Curzon’un İngiltere’nin Kürtlerin yaşadığı bölge için otonomik özellikte bir sistemi kurmak istediğini söylemesine karşılık, İsmet Paşa da azınlık meselesinin Türklerin İstanbul’u almasıyla başladığını ifade eden

⁵ İngilizlerin etnik temelli yaklaşımını değerlendiren ve İngiltere’nin Kürt meselesine bakışını özetleyen Erol Kurubaş’a göre, Kürtler nedeniyle Türklerle anlaşmazlığa düşmek istemeyen İngiltere, Kürtleri çoktan gözden çıkarmıştı. Müzakerelerde Türk delegelerin kararlı tutumunu ortadan kaldırarak, kendi etkisini artırmak isteyen İngiltere gibi büyük bir küresel gücün Türkiye karşısında hemen pes ederek onun görüşüne katılması kendi saygınlığını sarsabilirdi. Müzakerelerde zaman zaman yaşanan gerginlikler nedeniyle İsmet Paşa, bir İngiliz diplomata konferanstaki gergin durumun barış görüşmelerini tehlikeye soktuğunu söylemiştir. İngiliz diplomat da ülkesinin azınlıklar konusundaki şiddetli ve gösterişli tavrının doğal sayılması gerektiğini, yıllarca bu topluluklara birçok vaatlerde bulunarak büyük taahhüt altına girdiklerini, bu yüzden de bunlara son verirken bu seramoninin yapılmasının yadırganmaması gerektiğini söylemiştir. Dolayısıyla prestij kaybı endişesi, İngilizleri azınlıklar gibi bazı konularda direktmeye itmiştir (Kurubaş, 2004, s. 137-138).

⁶ Lord Curzon, azınlıklar yüzünden konferansı keserse Türkiye’yi hiç kimsenin savunamayacağını, konferansta nazik bir noktaya gelindiği, ilerlemek ya da ayrılmak gerektiği konusunda İsmet Paşa’yı uyardığını ifade etmiştir (Şimşir, 2012, s. 266).

tarihsel nitelikli konuşmasında; ülkeden ayrılacak en ufak bir toprak paçasının olmadığını ifade etmiştir (Meray, 2018, s. 183-184, 212, 260). Lord Curzon'un görüşmelerde azınlık kavramını etnik açıdan ele alan çabalarına karşın konferansın Türk delegeleri ise Türkiye'deki Müslüman tebaa arasında etnik anlamda böyle bir farklılığın olmadığını, sadece dinî anlamda azınlıkların bulunduğunu ifade etmişlerdir.

Müttefiklerin temsilcileri, soy azınlığı kavramı ile Türk soyundan kabul etmedikleri, Kürt, Çerkez, Arap, Arnavut, Boşnak gibi Müslüman grupları "azınlık" statüsüne dâhil etmek istemişlerdir. Ayrıca Müttefikler "dil azınlığı" kavramıyla da Türkçeden başka dil kullanan Müslüman grupların tamamını "azınlık" statüsüyle Türkçe konuşanlardan ayırmak suretiyle, başta Kürtler olmak üzere çeşitli Müslüman grupları "Müslüman azınlık" kavramı adı altında antlaşmaya dâhil etmek istemişlerdir. Bu kapsamda, Lozan barış görüşmelerinde İkinci Komisyona başkanlık eden Rıza Nur, hatıratında Batılıların azınlık anlayışını şu şekilde ifade etmiştir:

Frenkler bizde ekalliyet diye üç nevi biliyorlar: Irkça ekalliyet, dilce ekalliyet, dince ekalliyet. Bu bizim için gayet vahim bir şey, büyük bir tehlike. Aleyhimize olunca şu adamlar ne derin ve ne iyi düşünüyorlar... Irk tabiri ile Çerkez, Abaza, Boşnak, Kürt, vs. yi Rum ve Ermeni'nin yanına koyacaklar. Dil tabiri ile Müslüman olup başka dil konuşanları da ekalliyet yapacaklar. Din tabiri ile halis Türk olan iki milyon kızılbaşı da ekalliyet yapacaklar. Yani bizi hallaç pamuğu gibi dağıtıp atacaklar. Bu taksimi işittiğim vakit tüylerim ürperdi. Killarım sanki birer kazık oldu. Bilekleri sıvadım. Bütün kuvvetimi bu tabirleri kaldırmaya verdim. Pek uğraştım. Pek müşkülât ile fakat kaldırdım. (...) Ecnebi devletler işte böyle bizim ciğerlerimize pençe atıyorlar. Biraz daha gayret ederlerse Türkiye'deki karıncaları da ekalliyet yapacaklar. Bu ecnebi unsur bir belâ ve mikroptur. Bunları ve keza Kürtleri devamlı bir temsil planı üzere aynı dil ve ırklıktan tecrid etmelidir (Rıza Nur, 1992, s. 103-104)⁷.

Rıza Nur'un bu anlatımı ile gelişmeleri fazlaca kendisine yonttuğunu belirten Bilal Şimşir, sonucun tamamen Rıza Nur'un çabalarının eseri olmadığını ifade etmiştir (Şimşir, 2017, s. 495).

15 Aralık 1922 tarihli Azınlıklar Alt Komisyonu'nun 2 numaralı tutanağında, İtalyan Başkan Montagna özellikle azınlıklar hakkında, onların korunmasına ilişkin olarak Batılı ülkelerde mevcut antlaşmalarla kabul edilen ilkelerin belirleyici olacağını daha önceden bildirildiğini ifade etmiştir. Bu kapsamda Müttefikler, sundukları projede; Türkiye'deki ırk, dil ve din bakımından azınlık durumunda olanların daha özgür olmaları ve korunmaları için gerekli olan genel güvenceler ile çoğunluğun yararlandığı haklardan yararlanma ve korumayı sağlamaya yönelik öneriler getirmişlerdir. Ancak Rıza Nur'un Türkiye'de sadece dinî yönden azınlıkların bulunduğunu, ırkî yönden herhangi bir azınlığın bulunmadığını ısrarla söylemesiyle Türk heyeti, Müttefiklerin talebini kabul etmemiştir.⁸ Buna karşın Başkan Montagna'nın,

⁷ Rıza Nur'un komisyondaki bu cevabı Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde "Bir Kürt Meselesi Yoktur" adlı haberde Kürtlerin gayrimüslim tebaa gibi taleplerinin söz konusu olmadığı, Türklerle birlik oldukları için böyle bir durumun kesinlikle kabul edilmeyeceği şeklinde yer almıştır. Bkz. Hâkimiyet-i Milliye, 25 Kânun-ı Evvel (Aralık) 1338 (1922), Sayı: 965. Yine Ahmet Şükrü, Türk heyetinin ekalliyet tabirinin sadece gayrimüslimler için kullanılacağı yönündeki talebini kabul ettirdiğini ifade etmiştir. Bkz. Vakıf, 25 Kânun-ı Evvel (Aralık) 1338 (1922), Sayı: 1809. Dönemin basınıni oluşturan Hâkimiyet-i Millîye, Vakıf, Tanin, İkdâm, İleri, Akşam, Tevhid-i Efkâr, Tan gibi gazetelerde, görüşmelerde gündeme gelen Kürt meselesi ile ilgili doğrudan değerlendirmelerden ziyade, Lozan'daki diğer görüşmelere ve bu konudaki Meclis müzakerelerine yer verilmiştir. Bu bağlamda üzerinde en çok durulan konular; genel olarak azınlıklar meselesi, Musul meselesi, iktisadi ve mali meselelerin basına yansımaları şeklinde olmuştur. Bu konudaki bir değerlendirme için bkz (Kodal, 2006, s. 215-244).

⁸ Bilâl N. Şimşir'e göre Lozan görüşmelerinde dil ve soy gibi etnik yönden ulusal azınlık kavramlarında ısrarcı olan Müttefiklerin geçmişte de din, dil ve soy bakımından Türklerden farklı unsurları "keşfederek", bu unsurları Osmanlı Devleti'nin asıl kurucu unsuru Türklerden ayırmak için yollar aramışlardır (Şimşir, 2017, s. 18).

Türkiye’de soy bakımından azınlıkların gerçek olduğu görüşünde ısrar etmesine karşın, Venizelos’un “ulusal topluluktan olma, dil ve din” gibi kavramların aynen kalması koşuluyla “soy teriminin maddelerden çıkarılmasına itiraz etmeyeceklerini; siyasal açıdan, olması gerekenin ırk değil, ulusal topluluktan olmadır” şeklindeki sözleriyle bir uzlaşma yolu arayışı sürdürülmüştür. Montagna’nın, hâlihazırdaki çalışmalara dayanak oluşturulan ve bu konuda önceki antlaşmalarda belirlenmiş kavramları yeterli görmeyen uygun olduğunu söylemesine rağmen Rıza Nur, bu konudaki çekincesinden vazgeçmemiştir (Meray, 1923, s. 154-155).

Lozan’daki görüşmelerde Türk tarafını temsil eden heyet ile hükûmet arasında çeşitli tartışmalar yaşanmış ve bu tartışmalar antlaşmanın imzalanmasından sonra da devam etmiştir (Ertan, 2013, s. 61-76). İsmet Paşa görüşmelerde; Kürtlerle Türklerin Anadolu’da dil farklılıklarına rağmen, ırk ve kültürel yönlerden birlik oluşturdukları yönünde tarihsel perspektife dayalı uzun bir konuşma yapmıştır (Meray, 2018, s. 187-201). İsmet Paşa, birinci tur görüşmelere Diyarbakır Mebusu Pirinççizade Fevzi Bey’i, ikinci tur görüşmelere de Kürt kökenli Zülfüze Zülfi (Tigrel) Bey’i Batılı devletleri ikna etmek için delege değil de danışman sıfatıyla heyette bulundurmıştır.⁹ İsmet Paşa ve Türk heyeti bütün oturumlarda Ankara Hükûmeti’nde Türklerle Kürtlerin birlik içinde olduklarını belirterek, müzakerelerdeki tezlerini “Biz Kürtler ve Türkler” şeklinde ifade etmişlerdir (Meray, 2018, s. 154-155). İsmet Paşa, bu şekilde Kürtleri, gayrimüslimlerden ayırmak suretiyle Türklerle birlikte Türkiye Cumhuriyeti’nin asli unsuru olduğunu özellikle belirtmiştir.

İsmet Paşa görüşmelerden sonra rutin olarak Ankara’ya Başbakan Rauf (Orbay)’a telgraflar göndermek suretiyle bilgilendirmede bulunmuştur. 15 Aralık 1922 tarihli 95-99 nolu telgraflarda gelişmeleri rapor ederken “Azınlık propagandasının nazik bir gününü geçirdik. Curzon’a cevap verdik. Azınlıklar işinin alevlendirilmesi, Musul konusundaki isteklerimize bir karşılık sayılabilir” şeklinde, azınlıklar meselesinin farklı bir boyutuna dikkat çekmiştir. 16 Aralık 1922 tarihli 105 nolu telgrafta da “Azınlıklar için aşırı isteklerde bulundular. Konferansı kapatabileceğimi duyurdum. Ruslar bana geldiler. Ermeniler konusunda kendilerine tatminkâr açıklama yaptım. Ermeniler faal. Aleyhimizde şiddetli propaganda var” (Şimşir, 1990, s. 218, 228) şeklinde düşüncelerini rapor etmiştir.

18 Aralık 1922 tarihinde Montagna’nın başkanlığında yapılan oturumda, Azınlık Alt Komisyonu’na Türk temsilci heyetinin sunduğu ve daha sonra 39. madde olarak şekillenen Tasarı EK (B)’nin 3. maddesi ile ilgili komisyonda herhangi bir tartışma olmamıştır (Meray, 1923, s. 166-169; Oran, 2018a, s. 226). Alt Komisyon’un 19 Aralık 1922 tarihli oturumunda, İngiliz temsilci Sir Horace Rumbold, genel görüşmede azınlıklara ilişkin geçmiş yıllarda yapılan antlaşmalardan bahsetmiştir. Bu çerçevede, Polonya, Romanya, Çeko-Slovakya, Yugoslavya, Bulgaristan’da etnik azınlıklara ilişkin yapılan antlaşmalardan söz ederek; azınlıklara ilişkin antlaşmalar çerçevesinde, Türkiye’nin esas olarak kendine özgü şartlarının dikkate alınacak biçimde ifade edilmesinin Türkiye’den istenebileceğini belirtmiştir. Fransız temsilci M. Laroche de benzer şekilde Rumbold’un görüşlerine katıldığını belirterek bu konuda Avrupa’daki antlaşmaların dayandığı genel ilkelerin Türkiye’nin şartlarına uyarlanmasının gerekliliğini ifade etmiştir. Bu şekilde müzakerelerde azınlıklar konusunda Türkiye’nin genel durumuna ilişkin Lord Curzon, Venizelos ve Rıza Nur arasında sert tartışmalar devam etmiştir (Meray, 1923, s. 170-171).

⁹ Lozan Barış Konferansı’na delege ve danışman olarak katılacak üyelere ilişkin Meclis’te çıkan oyların dağılımı için bkz (TBMMZC, c. 24, 1922a, s. 337-340). Ayrıca I ve II. Dönem Lozan görüşmelerine giden Türk heyetinin listesi için bkz (Temiz, 2007, s. 15-16).

Avrupa’da çeşitli ülkeler arasında azınlıklara yönelik yapılan antlaşmalardaki ilkeyi kabul ettiğini söyleyen Rıza Nur, bu hususlarda şartların gerektirdiği değişiklikleri uygulama gerekçesi adı altında Türkiye’deki gayrimüslim tebaa için sağlanacak ayrıcalıklara karşı olduğunu ve olacağını özellikle belirtmiştir. Rıza Nur ayrıca ilgili maddelerin her birinin tartışılmasına geçilmeden önce azınlıklar terimine “Müslüman olmayanlar” sıfatının eklenmesiyle kavramın açıklığa kavuşturulmasını istemiştir. Rıza Nur’un azınlıkların korunması hakkındaki görüşlerinin çağı geçmiş düşünceye dayandığını söyleyen Venizelos, güvence altına alınması gereken asıl meselenin “ulus” olduğunu vurgularken; Sırp, Hırvat, Sloven Krallığı temsilcisi M. Spalaikovitch de Türk görüşünün Panislamist bir muhteva içerdiğini iddia etmiştir. Spalaikovitch, bu durumun sebebinin Balkan ülkeleri içinde Slav kökenli Müslümanların yoğun olmasından dolayı, Türkiye’nin Müslüman halk gerekçesiyle bu ülkelerin işine karışmasının mümkün hâle gelebileceği şeklinde açıklamıştır (Meray, 1923, s. 170-171). Bütün bunlar karşısında azınlık kavramının açıklanması isteğinden vazgeçmediğini vurgulayan Rıza Nur, Türkler ile Kürtlerin ayrılmaz bir bütün olduğu yönündeki görüşlerinde kararlı tutumunu “*Türkiye-Suriye sınırında birkaç Arap kabilesi varsa, bunlar aslında, göçebedirler ve sınır boyunca, sınırın aynı zamanda hem ötesinde hem de berisinde yaşarlar. Kürtlere gelince bunlar, Türk halkına tüm bağlıdır ve onlara özel bir koruma sağlamak için kaygılanmak söz konusu değildir*” şeklinde ifade etmiştir (Meray, 1923, s. 174). Bu şekilde Türk heyeti tarafından görüşmelerde Müslüman ahali kapsamında; “İslam Ümmeti”nin üyeleri olarak Arnavutlar, Araplar, Boşnaklar, Çerkezler, Lazlar, Pomaklar, Tatarlar ve Türklerle birlikte Kürtler de İslam ümmeti dâhilinde ele alınmıştır. Buna uygun olarak, Kürtlerin Türk vatandaşları olarak zaten her türlü hakka sahip oldukları, bu nedenle Kürtlerin gayrimüslimler gibi azınlık şeklinde tanınmasının ve çeşitli haklar verilmesi taleplerinin gereksiz olduğu ileri sürülmüştür.

20 Aralık 1922 tarihli oturumda “Türkiye’de oturan herkese” ifadesinin, “herkese” değil azınlıklara uygulanması gerektiği, Türk heyeti tarafından ısrarla savunulmuştur. Oturumda Türk heyeti adına bildiri okuyan Rıza Nur’a göre, çoğunluğu Müslüman halktan oluşan bir ülkede, yani Türkiye’de, Müslüman azınlık olmayacağına göre, ülkede yaşayan çoğunluğun kendisi için böyle bir hüküm ileri sürmeyi beklemek gereksizdir. Bu noktada Lord Curzon’un sık sık başvurduğu “Hristiyan azınlıklar” kavramı kullanılabilecektir (Meray, 1923, s. 175-177). Fransız temsilci Laroche, “Türkiye’de oturan herkes” yerine “azınlıklar” kavramının korunabileceğini söyleyerek geri adım atmak durumunda kalmıştır. 20 Aralık 1922 tarihli oturumdaki tartışmalarda Türk heyetinin önerilerini kabul etmeyeceğini açıklayan İngiliz temsilci Sir Horace Rumbold, 23 Aralık 1922 tarihli oturumda bu konuda ilginç bir öneri sunmuştur. Bu öneriye göre, eğer Türk heyetinin “azınlıklar” kavramı yerine, “Türkiye’de oturan herkes” kavramını önermesi durumunda, diğer maddelerde geçen “gayrimüslim tebaa” kavramına karşı çıkılmayacağını ifade etmiştir. Rıza Nur ise buna karşılık maddede geçen “ulusal topluluktan olma, dil, soy ya da din ayırımı olmaksızın” şeklindeki sözlerin, maddeden muaf tutulması hâlinde bunu kabul edeceklerini ifade etmiştir (Meray, 1923, s. 187-191, 206).

Azınlıklar konusunda çeşitli çalışmalarda bulunan Baskın Oran’a göre, azınlığın tanımı konusunda Müttefik devletlerin temsilcileri, içinde bulunulan şartların gerektirdiği ölçütler ve genel kabul gören ırk, dil, dinî bakımdan azınlıkta olma ölçütlerini ileri sürmüşlerdir. Türklerin ise Osmanlı Devleti’nde yalnızca gayrimüslimleri azınlık saydığını, azınlık haklarının Batılılar tarafından Osmanlı’nın iç işlerine müdahale için bahane olarak kullanılması sonucu Türklerin bu duruma çok direndiğini ve sonunda uluslararası garanti altındaki azınlık haklarının sadece gayrimüslimlere tanındığını ifade etmiştir (Oran, 2018a, s. 222). Görüldüğü gibi azınlığın tanımında; “soy, dil, din” ölçütleri yerine Müslüman olup olmama ölçütünün dikkate

alınmasından dolayı tartışmalar bu zeminde yapıldığı için, Kürtler de azınlık tartışmalarında Müslüman olmalarından dolayı doğrudan devre dışı kalmış olmaktadır.

Türk heyetinin müzakerelerde ısrarla savunduğu azınlıkların soy ve dil unsurlarına göre değil de din unsuruna göre belirlenmesine yönelik tezleri aslında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasal, toplumsal ve dinî yapıyla da örtüşmektedir. Kirişçi ve Winrow'un da ifade ettiği gibi o dönemde *"Birçok birey kendi kimliğini etnisiteden çok, din gereğince algıladığı için, o sırada hangi grupların 'Türk olmayan azınlıkları' ı oluşturduğu açık değildi"* (Kirişçi ve Winrow, 2010, s. 53).

İsmet Paşa 22 Aralık 1922 tarihinde Başbakanlığa çekmiş olduğu 135 nolu telgrafta gelişmeler ve alt komisyonda azınlıklar konusunda karşılaştıkları güçlükler konusunda "ırk ve dil azınlıkları" ifadesini kabul etmediklerini, buna karşılık "gayrimüslim" kavramını tercih ettiklerini, bu konuda taraflar arasında şiddetli tartışmaların yaşanması nedeniyle komisyon başkanının oturuma ara vermek durumunda kaldığını ifade etmiştir. İsmet Paşa ayrıca bu süreçte saçlarının ağardığını ve on yaş ihtiyarladığını da belirterek, Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan güç ve destek istemiştir (Şimşir, 1990, s. 266). Nitekim 26 Aralık 1922 tarihli oturumda, İngilizlerin ırk ve dil azınlıklarına yönelik önerisi yerine "Müslüman olmayanlar" ifadesi Türk heyetince kabul edilerek antlaşma üzerindeki esas tartışmalar sona ermiştir. Türk heyetinin bu tutumu Kürtlere azınlık hakları ya da özerklik verilmesini savunan çevrelerde *"Türk Hükûmetinin bütün çabası, imalı bir biçimde de olsa Kürtleri içine alacak metinlere, antlaşma maddeleri içinde yer vermemektedir. Siyasal antlaşmalar düzeyinde bunu son derece önemli görmekte dirlir"* (Yıldız, 1989, s. 96) şeklinde eleştirilmiştir.

Seha L. Meray'ın belirttiğine göre, azınlıklar konusunda 31 Aralık 1922 Çarşamba günü Lord Curzon başkanlığında yeni bir oturum yapılmıştır. İsmet Paşa bu oturumda *"Azınlıkların hakları, Türk Hükûmetince, son zamanlarda Avrupa'da yapılmış olan antlaşmalarda belirtilen aynı esaslar üzerinde ve ancak komşu ülkelerdeki Müslümanların da aynı haklardan yararlanmaları şartıyla, kabul edilecektir"* (Meray, 1923 s. 212) sözleriyle, azınlıklar konusunda karşılıklılık esaslarına vurgu yapmıştır.

9 Ocak 1923 tarihli oturumda İtalyan Temsilci Montagna'nın, Azınlıklar Alt Komisyonu'nun incelemesine havale ettiği, Türkiye'ye yerleşmiş bütün azınlıkların genel olarak korunması ile Türkiye'de oturan bazı etnik topluluklara (cemaatlere) ilişkin görüşlerine Türk tarafı şiddetli itirazda bulunmuştur. Venizelos'un, "soy azınlıkları" kavramından vazgeçilse bile dil ve din azınlıklarının kabul edilmesini savunarak müttefiklere destek vermesi nedeniyle tekrar söz alan Lord Curzon, dil azınlıkları kavramını "meselâ Kürtler, Çerkezler, Araplar" şeklinde savunmuştur. Montagna, konuşmasında Fransız Temsilci M. Barrère'nin konuşmasına da vurgu yapmak suretiyle alt komisyonun Türk temsilci heyetine verdiği iki tavizden bahsetmiştir. Böylece Azınlıklar Alt Komisyonu'nun Müslüman olmayan azınlıklar olduklarını iddia ettikleri Kürtler, Çerkezler ve Araplardan oluşan Müslüman tebaanın da tasarıdaki koruma tedbirlerinden yararlanmaları yönündeki ısrarına Türk delegeler karşı çıkmışlardır. Türk delegelere göre söz konusu Müslüman tebaanın, gayrimüslim tebaa gibi herhangi bir hususta korunmaya ihtiyacı olmadığı için Türk idaresi altında bulunmaktan tamamıyla memnundurlar. Bunun üzerine, azınlık olarak gördüğü Müslüman tebaaya yeter ölçüde koruma sağlanacağı umudunda olan alt komisyon, Türk heyetinin sözlerini inandırıcı bularak, koruma tedbirlerinin yalnız Müslüman olmayan azınlıklarla sınırlanmasını kabul etmiştir. Lord Curzon bu durumun samimiyetine inanmamakla beraber, yine de iyimser olmak istediğini ifade etmiştir (Meray, 2018, s. 301-314). Bu konuda İsmet Paşa, Türk heyetinin dil ve soy azınlıkları kavramını kesin olarak reddederek; "azınlık" kavramının sınırlandırılması yönündeki çabasının kabul görmesini, görüşmelere katılan Müttefik ülke temsilcilerinin Türk delegelere karşı verilmiş büyük bir taviz olarak gösterilmeye çalışılmasını doğru bulmamıştır.

Türk heyetinin durumu öyle görmediğini belirten İsmet Paşa, Türkiye’de eskiden beri Müslüman azınlık olmadığını hem teorik hem de pratik olarak ülkedeki çeşitli Müslüman halklar arasında herhangi bir ayırımın gözetilmediğini ifade etmiştir (Meray, 2018, s. 296-306).

Erol Kurubaş bu durumu yani Müttefiklerce “azınlık” kavramının dinî yönden sınırlandırılması yönündeki Türk heyetinin önerisinin kabul edilmesini “İngilizlerin Kürtleri ne kadar gözden çıkarttığını göstermekteydi” (Kurubaş, 2004, s. 38) şeklinde yorumlamıştır. Seha L. Meray’ın hazırladığı tutanakları yorumlayan Baskın Oran’ın iddiasına göre, Müttefiklerin Türk heyetinin bu kararını kabul etmek zorunda kalmasında, Türkiye’de yaşayan vatandaşlarının garanti altına alınması düşüncesi etkili olmuştur (Oran, 2108, s. 226). Böylece barış görüşmelerinde Kürtlere yönelik bağımsızlık, özerklik, Kürdistan ve Kürtlerle ilgili herhangi bir madde doğrudan yer almamış, azınlıklar meselesi, Müttefiklerin özellikle de İngilizlerin Kürtlerin azınlık sayılması yönündeki girişimleri bu şekilde kesin olarak, Türk heyetinin talepleri doğrultusunda karara bağlanmıştır. Lozan barış görüşmelerinin bundan sonraki müzakerelerinde “dil ve soy azınlığı” kavramları artık gündeme gelmemiştir.

Kürt tarihi üzerine çalışmalarıyla bilinen David McDowall’ın değerlendirmesine göre Lord Curzon, Lozan barış görüşmelerinde Türk heyeti başdelegesi İsmet Paşa’ya açık bir biçimde “*Elde ettiğimiz tüm bilgiler Kürtlerin kendi bağımsız tarihlerine, örf ve âdetleri ile karakterlerine sahip oldukları için özerk bir ulus olmaları gerektiğini gösteriyor*” (McDowall, 2004, s. 205) dediyse de bir sonuç alamamıştır. Böylece Lozan Antlaşması’yla Müttefikler, özellikle de İngilizler bir Ermeni ya da Kürt devleti kur(ul)ma olasılığından vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Görüşmelerde Türk heyetinin tezlerine ve İsmet Paşa’nın bu konudaki çabalarına dikkat çeken Altemur Kılıç’a göre:

İsmet Paşa, Lozan Konferansı’nda Lord Curzon’un ısrarlı olarak Kürtlere Türk Devleti içinde azınlık statüsü talep etmesinden de kuşkulandı ve çok haklı olarak bunun arkasında Türkiye’ye karşı büyük bir Kürt Devleti kurulması tasavvurunu sezmişti. Bunun için de Curzon’un teşebbüsüne şiddetle karşı çıktı ve Kürtlere Lozan Antlaşması’nda azınlık statüsü verilmedi. Bu durumla bugün Kürtlere yönelik özerklik ve kimlik tanınması arasında bir göbek bağı görmemek mümkün değil (Kılıç, 2007, s. 114).

Lozan barış görüşmelerinde azınlıklar ile ilgili sert tartışmalar bir aya yakın sürmüştür. Müttefikler, özellikle de Lord Curzon, Sevr’deki “ırk/soy azınlıkları” ve “dil azınlıkları” kavramlarını Lozan’da da kabul ettirmek için çok çaba sarf etmiştir. Lord Curzon’un bu tutumu daha sonra Türkiye ile İngiltere arasında gündeme gelecek olan Musul meselesindeki tezlerine de dayanak oluşturmuştur.

Lozan Barış Görüşmelerindeki Azınlık Tartışmalarının TBMM’deki Yansımaları

Meclis’te Musul vilayetinin ayrılması olasılıklarında olduğu gibi Kürtlerin azınlık (ekalliyet) sayılmaması yönünde Kürtler adına itirazlarda bulunan Kürt mebuslarının tutumu Lozan’da Türk tarafının tezlerini güçlendirecek mahiyette olmuştur. İngilizler müzakerelerde Kürtlerin, Sevr Antlaşması gereğince Türkiye’den ayrılma konusunda ancak Meclis’teki Kürt mebusların yanıt vereceğini belirtmişlerdir. Bununla ilgili olarak Meclis’e telgrafla bir soru yöneltilmiş ve Meclis olağanüstü oturuma çağırılmıştır.

Meclis’te 3 Kasım 1922 tarihinde yapılan görüşmede, Lozan Barış Konferansı’na katılacak Türk delegasyonuna yönelik olarak Kürt mebusları “Kürtler ile Türkler arasındaki güçlü bağlardan” söz ederek, görüşmelerde bu gerçeği unutmamalarını istemişlerdir. Lozan’a gidecek heyetten ne istediği sorulan Dersim Mebusu Diyab Ağa, delegeler için “*Allah yardımcıları olsun. Hamdolsun gidenler dinini diyanetini bilen insanlardır. (...) Hepimiz biriz.*

Ne Türklük, ne Kürtlük davası vardır. Hep biriz kardeşiz” (TBMMZC, c. 24, 1922b, s. 347)¹⁰ şeklinde görüşlerini ifade etmiştir. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey de Meclis’te, Batılı devletlere karşı başdelege İsmet Paşa’nın Lozan’da Kürtlerle ilgili tezlerini ve Türk-Kürt kardeşliğini destekleyici bir konuşma yapmıştır. Yusuf Ziya Bey konuşmasında; Avrupalıların Türkiye’de yaşayan azınlıkların en büyüğünün Kürtler olduğunu söylediklerini, fakat bir Kürt Mebusu olarak Kürtlerin hiçbir şey istemediklerini, sadece büyük ağabeyleri durumundaki Türklerin iyiliğini ve huzurunu istediklerini, Kürtlerin daha önceden Sevr gibi bir paçavrayı çiğnediklerini, birçok cephesinde Türklerle birlikte kan döktüklerini belirterek, Lozan’daki heyet üyelerinden azınlıklar ile ilgili konularda Kürtlerin hiçbir talebinin olmadığını bildirmelerini istemiştir (TBMMZC, c. 24, 1922b, s. 353). Afyon (Karahisarı Sahip) Mebusu Mehmed Şükrü Bey de azınlıklar konusunda görüşlerini açıklarken Türk-Kürt kardeşliği konusuna vurgu yaparak Kürtlerin herhangi bir talebinin olmadığını ifade etmiştir (TBMMZC, c. 24, 1922b, s. 358). Görüldüğü gibi Kürt mebusları Meclis’te ortaya koydukları bu düşüncelerle, Türklerle birlikte yaşamaktan memnun olduklarını beyan etmek suretiyle Lozan Barış Konferansı’na gidecek olan Türk heyetine açıkça destek vermişlerdir.

Kürtlerin ulusal çıkarları açısından teslimiyetçilik olarak nitelendirilen ve eleştirilen (Yeni ve Yakınçağda Kürt Hareketi, 1991, s. 140-141) Kürt mebuslarının bu tutumuyla Meclis, Kürt mebusların desteğini sağlamıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın girişimleriyle, Kürt mebusların Lozan’a çektiği telgrafta, Kürtlerin Türklerden hiçbir zaman ayrılmayacağı kesin bir dil ile ifade edilmiştir.¹¹

Mustafa Kemal Paşa, görüşmelerde Kürt mebuslarının bu tutumunu alkışlamış ve mebuslardan ertesi gün Kürt millî kıyafetleriyle Meclis’e gelmelerini istemiştir. Meclis’in 25 Aralık 1922 tarihli gizli oturumunda yapılan görüşmelerde Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey, konferansta Kürtlerin haklarının gündeme gelmesi ile ilgili Başbakan’a bu konuda neler yapıldığını sormuştur. Başbakan Hüseyin Rauf Bey de İngilizlerin Türkiye’de yaşayan Türk ve Kürtleri ortadan kaldırmaya yönelik girişimlerinin, bu iki büyük milletin birliği karşısında başarısız olduğunu söyleyerek; İngilizler bu amaçlarından vazgeçmediği sürece dil ve ırk azınlıklarını sürekli gündeme getireceklerini, bugün Kürtler için azınlık olduğunu iddia etmenin Türkler için de azınlık olduğu anlamına geleceği için bu iddiaların tamamen reddedildiğini ifade etmiştir (TBMMGCZ, c. 3, 1922b, s. 1153).

Meclis’in 4 Mart 1923 tarihinde yapılan gizli oturumunda söz alan Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey; Kürtlerin, Türk kültürü ile büyüdüklarini, bu nedenle Türk’ten başka bir şey olmadıklarını ifade ederek iki halk arasındaki kültür birliğine dikkat çekmiştir (TBMMGCZ, c. 4, 1923b, s. 94). Meclis’in 6 Mart 1923 tarihli gizli oturumunda yapmış olduğu konuşmasında da Türkiye’nin yükselmesini ve ilerlemesini arzulayan bir Kürt olduğunu, eğer

¹⁰ Ayrıca Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü Bey ile Erzurum Mebusu Süleyman Necati Bey Kürtlerin ve Türklerin ayrılmazlığını, Türkiye’de ırkî azınlık bulunmadığını ifade etmişlerdir. Van Mebusu Kürt Hakkı Bey de düşmana karşı Kürtlerin ve Türklerin kanlarını son damlasına kadar akıtmaya devam ettiklerini, bu nedenle Lozan’da “azınlık” kavramına gerek olmadığını belirtmiştir. Bitlis Mebusu Arif ve Derviş, Mardin Mebusu Necip ve Esat, Muş Mebusu Abdülğani ve Ahmet Hamdi, Genç Mebusu Ali Vasıf, Siirt Mebusu Necmeddin, Diyarbakır Mebusu Hamdi, Urfa Mebusu Pozan, Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Beyler tarafından da konferansa gönderilecek heyete Türk-Kürt kardeşliğinin tesisi ve önemi konusunda *Riyaset-i Celile*’ye ortak önerge verilmiştir (TBMMZC, c. 24, 1922, s. 357, 372-376).

¹¹ Lozan barış görüşmeleri sürecinde Kürtlerin Müttefiklerden umutlarını kesmelerini ve kaderlerini Türklerle bırakmalarında, Mustafa Kemal Paşa’nın çeşitli aşiret önderlerine gönderdiği telgraflarla, Kürtlere güven verici tavırlar sergilemesi ve İzmit Basın Toplantısı’ndaki sözlerinin etkili olduğu yönündeki değerlendirmeler için bkz. (Kurubaş, 2004, s. 134).

iki halk birlikte olmazlarsa yok olacaklarını, Avrupa'nın da bunu anladığını ifade etmiştir (TBMMGCZ, c. 28, 1923c, s. 162-163).

Sonuç

Lozan Antlaşması, Müttefik devletlerin özellikle de İngilizlerin geleneksel politikaları kapsamında Kürtlerle ilgili politikalarının net bir şekilde Türkler lehine değiştiği önemli bir gelişme olmuştur. İngiltere, azınlıklar meselesi kapsamında Kürt meselesine etnik ve politik açıdan yaklaşırken ve bu yönde Türkiye'nin aleyhine kararlar almayı amaçlarken; Ankara Hükûmeti adına heyet başkanı ve başdelege İsmet Paşa, meseleye tarihsel ve kültürel açıdan yaklaşmıştır. İsmet Paşa'nın Lozan barış görüşmelerinde Kürtlerle ilgili bu çabası devletin daha sonra izleyeceği Kürt politikasının da temelini oluşturması bakımından önemli olmuştur. Bu kapsamda Lozan Antlaşması'nda belirlenen ve kabul edilen azınlıklarla ilgili kararlar, Cumhuriyet'in azınlık politikasına temel oluşturmuş ve Türkiye'nin ulus devlet olma yönündeki eğilimini güçlendirmiştir.

Lozan barış görüşmelerinde azınlıkların dışındaki Müslüman halk "Türk" üst kimliği çatısı altında kabul edildiği ve hepsinin eşit olduğu vurgulandığı için söz konusu düzenlemeler gayrimüslim tebaaya yönelik olmuştur. Bundan dolayı Lozan Antlaşması'nda Kürtlerin azınlık sayılmaması nedeniyle "Kürtçülük" ya da "Ayrılıkçı Kürt Hareketi'nin savunucuları bu yönüyle Lozan Antlaşması'nın azınlık politikalarına şiddetle karşı çıkmışlar, hatta Lozan'da Müslüman halk olarak kabul edilen Kürtlere, azınlık haklarından yararlanmak amacıyla azınlık statüsü kazandırmak gibi bir çaba içerisinde olmuşlardır. İngiltere, Lozan'da Müslüman azınlık kavramına dâhil etmeye çalıştığı Kürtleri, daha sonra Musul meselesinde Türkiye'ye karşı kullanmaktan çekinmemiştir. Lozan Antlaşması'nda gayrimüslimlerin azınlık olarak belirlenmesi suretiyle, azınlıklar meselesinin çözülmesiyle Sevr Antlaşması'nda öngörülen "Büyük Ermenistan" gibi "Büyük Kürdistan" projesi de kesin olarak engellenmiş olmaktadır. Bu yönüyle Lozan Antlaşması, Türkiye'de yaşayan Kürtleri millî/ulus devlet bütünlüğüne dâhil etmek suretiyle, Orta Doğu coğrafyasında planlanan "Büyük Kürdistan" projesinin de önündeki en önemli engellerden birisi olmuştur. Bu nedenle Lozan Antlaşması, Türkiye'nin üniter yapısının ve ulus devlet kimliğinin inşasında ve Misak-ı Millî kapsamında sınırların belirlenmesinin en önemli siyasi ve hukuki dayanağını oluşturmuştur.

Lozan'da Türk heyetinin girişimleriyle ırk, dil ve din azınlıklarının tanımı daraltılmış, gayrimüslim teriminin kullanılması sağlanmış ve antlaşma bu şekilde imzalanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi artık azınlıkları gerekçe göstermek suretiyle Batılı devletlerden gelebilecek çeşitli müdahalelerin de etkileri ortadan kaldırılmıştır. Lozan'daki Türk heyetinin kararlı duruşu sonucunda Batılı devletlerin, özellikle de İngilizlerin geçmişte Lozan'da Türkiye'ye kabul ettiremedikleri Kürtlerin azınlık olması ve bunun gerektirdiği statüden yararlanılması yönündeki girişimleri, günümüzde Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) süreci müzakerelerinde yeniden "ölçüt" olarak gündeme getirilmek istenmektedir. Bu açıdan Türkiye'nin AB sürecinde Kürtlere kazandırılmak istenilen azınlık statüsü üzerine yürütülen tartışmalar hız kazanmıştır. Dolayısıyla Lozan Antlaşması, Batılılar tarafından Müslüman tebaa kapsamındaki Kürtlere, gayrimüslim tebaa gibi azınlık statüsü ve kendi dillerinde eğitim verilmek istenmesi yönündeki ısrarcı taleplerine karşın, Türkiye'nin üniter yapısının korunmasında bir teminat olarak siyasi ve hukuki yönlerden önemini korumaktadır.

Kaynakça

- Aralov, S. (2005). *Rus büyükelçisinin hatıralarında Atatürk ve Türkiye*. (Cihangir, E. Çev.). İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Atatürk, Mustafa K. (2015). *Nutuk*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Aydemir, Ş. S. (1968). *İkinci adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Demirci, S. (2011). *Belgelerle Lozan*, (Moralı, M. Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Ercan, Y. (2006). Türkiye’de azınlık sorununun kökeni (Osmanlı’dan Cumhuriyet’e gayrimüslimler). *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 20, 1-15.
- Erim, N. (1953). *Devletlerarası hukuku ve siyasi tarih metinleri*. Cilt:1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ertan, T. F. (2013). Lozan Konferansı’nda Türkiye’yi temsil sorunu. *Atatürk Yolu Dergisi*, 14 (53), 61-76.
- Ertan, T. F. (1990). Lozan görüşmeleri sırasında Türk heyeti ile TBMM hükümeti arasındaki ilişkiler. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, VI, (18), 141-173.
- Eryılmaz, B. Ve Bektaş, M. (2017). Lozan perspektifinden Türkiye’de azınlık politikaları (1923-2016). *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5 (2), 25-50.
- Giritli, İ. (1994). Lozan Antlaşması’nın 70. yıldönümü ardından. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (IX) 27, 473-478.
- Güllü, R. E. (2018). Lozan antlaşması sonrası Türkiye’nin azınlıklara yönelik politikaları. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VII (2), 268-298.
- Hâkimiyet-i Milliye*. 25 Kânun-ı Evvel (Aralık) 1338 (1922).
- Karacan, A. N. (2022). *Lozan*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kılıç, A. (2007). *Büyük Kürdistan küçük Türkiye*. Ankara: Akasya Kitap.
- Kirişçi, K. ve Winrow, G. M. (2010). *Kürt sorunu gelişimi ve etkileri*. (Fethi, A. Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kodal, T. Lozan barış antlaşması ve Türk kamuoyu. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXII (64-65-66), 215-244.
- Kurubaş, E. (2004). *Sevr-Lozan sürecinden 1950’lere Kürt sorununun uluslararası boyutu ve Türkiye*. Cilt: I, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kutlay, N. (2012). *Kürt kimliğinin oluşum süreci*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Mango, A. (2000). *Atatürk*. (Doruker, F. Çev.). İstanbul: Sabah Kitapları.
- McDowall, D. (2004). *Modern Kürt tarihi*. (Domaniç, A. Çev.). Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Meray, S. L. (2018). *Lozan barış konferansı tutanaklar belgeler*. Takım: 1, cilt: 1, kitap: 1. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Meray, S. L. (1923). *Lozan barış konferansı tutanaklar belgeler*. Takım: 1, cilt: 1. Paris: Devlet Basımevi.
- Nur, R. (1992). *Lozan hatıraları*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Olçay, O. (2018). *Sèvr antlaşmasına doğru*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Oran, B. (1994). Lozan’ın “azınlıkların korunması” bölümünü yeniden okurken. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49 (3), 283-301.
- Oran, B. (2018a). Lausanne barış antlaşması. Oran, B. (Ed.). *Türk dış politikası I (1919-1980)*. (22. Baskı, s. 215-238). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oran, B. (2018b). *Etnik ve dinsel azınlıklar*. İstanbul: Literatür Yayınları.
- Sonyel, S. R. (1974). Lozan’da Türk diplomasisi. *Belleten*. 38 (149), 41-116.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye’nin siyasi andlaşmaları (1920-1945)*. Cilt: 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şimşir, B. N. (1990). *Lozan telgrafları I (1922-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Şimşir, B. N. (2012). *Lozan günlüğü*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, B. N. (2017). *Kürtçülük I (1787-1923)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tuğlacı, P. (2008). *İsmet İnönü*. İstanbul: Etik Yayınları.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1922a). Dönem: 1, cilt: 24, içtima. 132, 3 Kasım. Erişim tarihi: 4.9.2023. <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c024/tbmm01024132.pdf>
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1922b). Dönem: 1, cilt: 24, içtima. 132, 3 Kasım. Erişim tarihi: 4.3.2023. <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c024/tbmm01024132.pdf>
- TBMM Gizli Celse Zabıtları. (1922b). Dönem: 1, cilt: 3, içtima: 162, 25 Aralık. Erişim tarihi: 4.3.2023. <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT03/gcz01003162.pdf>
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1923a). Dönem: 1, cilt: 1, içtima: 9, 12 Ağustos. Erişim tarihi: 30.8.2023. <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c001/tbmm02001009.pdf>
- TBMM Gizli Celse Zabıtları. (1923b). Dönem: 1, cilt: 28, içtima: 4, 4 Mart. Erişim tarihi: 6.4.2023. <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT04/gcz01004004.pdf>
- TBMM Gizli Celse Zabıtları. (1923c). Dönem: 1, cilt: 28, içtima: 6, 6 Mart. Erişim tarihi: 6.4.2023. <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT04/gcz01004006.pdf>
- Temiz, A. (Hızl). (2007). *Velid Ebuşziya'nın Lozan mektupları*. İstanbul: IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık.
- Vakit*. 25 Kânun-ı Evvel (Aralık) 1338 (1922), Sayı: 1809.
- Yeni ve Yakınçağda Kürt Hareketi*. (1991). (Balkan, S. Çev.). Sweden: Jina Nû Yayınları.
- Yıldız, H. (1989). *Aşiretten ulusallığa doğru Kürtler*, Stocholm: Hêvîya Gel Yayınları.